

<https://doi.org/10.62837/2025.10.348>

ÜLKƏR HÜMMƏTOVA

Xəzər Universitetinin magistr tələbəsi
ulkar.hummatova2024@khazar.org

**CÜMHURİYYƏT DÖVRÜNƏ QƏDƏR AZƏRBAYCAN MƏTBUATI
(tarixi və dil xüsusiyyətləri)**

Açar sözlər: mətbuat, qəzet, jurnal, Əkinçi, maarifçi, Molla Nəsrəddin

Ключевые слова: пресса, газета, журнал, Акинчи, просветитель, Молла
Насреддин

Keywords: press, newspaper, magazine, Akinchi, educator, Molla Nasreddin

XÜLASƏ

Bu məqalədə Cümhuriyyətə qədər dövrdə Azərbaycan mətbuatının formalaşması, inkişaf mərhələləri və ictimai-siyasi həyatda oynadığı rol araşdırılır. 1875-ci ildə “Əkinçi” qəzeti ilə başlanan milli mətbuat ənənəsinin sonrakı illərdə “Ziya”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnallar vasitəsilə genişləndiyi göstərilir. Tədqiqatda həmin nəşrlərin maarifçilik ideyalarının yayılmasına, milli şüurun oyanmasına və ictimai müzakirələrin formalaşmasına təsiri təhlil olunur. Məqalədə Cümhuriyyətə qədərki mətbuatın dil xüsusiyyətləri, üslub dəyişiklikləri və oxucu auditoriyasına yönələn sadələşmə tendensiyaları da qiymətləndirilir. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilir ki, bu dövr mətbuatı həm publisist və maarifçi bir institut kimi fəaliyyət göstərmiş, həm də müasir Azərbaycan jurnalistikasının əsasını təşkil edən dil, ideya və struktur ənənələrinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Giriş. Azərbaycan milli mətbuatının təşəkkülü və inkişafı XIX əsrin ortalarından etibarən ölkənin ictimai-siyasi həyatında mühüm hadisələrdən biri kimi formalaşmağa başlamışdır. Xalqın maariflənməsi, milli özünüdərk prosesinin güclənməsi və yeni fikir hərəkatının yayılması mətbuatın meydana çıxmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. 1875-ci ildə Həsən bəy Zərdabının təşəbbüsü ilə nəşrə başlayan “Əkinçi” qəzeti bu prosesin başlanğıcı olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dilində müasir mətbuat ənənələrinin əsasını qoymuşdur. Sonrakı illərdə “Ziya”, “Kəşkül”, “Şərqi-Rus”, “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnalların meydana çıxması mətbuatın təkcə informasiya yayımı vasitəsi deyil, həm də maarifçi, ideoloji və publisistik tribuna kimi formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Həmçinin bu dövrdə mətbuatda işlədilən dilin tədricən sadələşməsi, xalq danışığı dilinə yaxınlaşması milli mətbuatın özünəməxsus üslubun yaranmasına şərait yaratmışdır.

Əsas hissə. Azərbaycan xalqının milli dirçəliş dövrünə qədəm qoyması, dövlət və dövlətçilik ənənələrinin formalaşması, milli şüurun oyanışı və özünüdərək prosesində milli mətbuatın rolu böyük və əvəzolunmazdır.

Öz dövrü mətbuatını Avropa XVI əsrdə, Rusiya isə XVIII əsrin ilk illərində yaratdığı halda, Azərbaycan buna ancaq 1875-ci ildə nail ola bilmişdir. Buna səbəb isə çarizmin Azərbaycan maarifçilərinin digər maarifçi təşəbbüsləri kimi, milli mətbuat yaratmaq cəhdlərinə də icazə verməməsi, sərt qadağalar tətbiq etməsi idi. Çarizmin müstəmləkə siyasəti ölkəmizin iqtisadi-siyasi və mədəni inkişaf yolunda ciddi maneə törədirdi.

“Əkinçi” qəzetinin nəşri bütün Qafqazda əks-səda doğurmuşdu. Qəzetin fəaliyyət göstərməsi Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının güclənməsinə səbəb olmuş, neçə-neçə təfəkkürlü ziyalıların, jurnalist nəslin yetişməsində böyük tarixi xidmət göstərmişdir. “Əkinçi” o dövr üçün zəruri olan mövzulara toxunmuş, şüurlu cəmiyyətin formalaşmasına böyük təkan vermişdir. Qəzet qadın azadlığı və qadın təhsili məsələlərini təbliğ etmiş, dini mövhumata və cəhalətə qarşı kəskin çıxışlar etmiş, həmçinin dövrünün ictimai-siyasi, eləcə də bədii düşüncənin inkişafına böyük təsir göstərmişdir. Ən önəmlisi də budur ki, bütün bunları milli dilimizdə – Azərbaycan dilində reallaşdırmışdır.

Qəzetdə siyasət və iqtisadiyyat, mədəniyyət və sosiologiya, fəlsəfə və ədəbi tənqid, biologiya və nəbatat haqqında bu gün də öz aktuallığını qoruyan fikir və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

T. Həsənzadə qeyd edir ki, “*Əkinçi*” *iqtisadiyyatda da, ictimai münasibətlərdə, maarif, mədəniyyət, ədəbiyyatda da, məişət, əxlaq, geyimdə də – hər şeydə, hər işdə yenilik, tərəqqi, gözəlləşmə və təzələnmə tərəfdarı idi*” (3, s.11).

Azərbaycan dilinin formalaşması və zənginləşməsində də qəzetin rolu əvəzsiz olmuşdur. Belə ki, “Əkinçi” qəzet vasitəsilə dilinizə yeni sözlər, ifadələr, terminlər daxil olmuşdur. Mətbuatın inkişafı ilə ölkəmizdə yeni ədəbi dil formalaşmışdır. N. Xudiyev qeyd edir ki, “Əkinçi”nin Azərbaycan ədəbi dili tarixində ən mühüm xidmətlərindən biri, termin yaradıcılığıdır və qəzetdə, xüsusilə kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrinə aid onlarla maraqlı terminlər işlədilib sabitləşdirilmişdir. Müəllif *dağlıq, düzənlik, genişlik, darışlıq, titrətdim-qızdırma, gözağrısı, işlətmə, qızılıq naxoşluğu, sinə naxoşluğu, dərman otları, süd qoyunu, at qoyunu, yun qoyunu, yem, qüvvətli yem, turş yem, şitil, göyərti, gicitkən, əkin yeri*)və s. kimi sözləri nümunə gətirir (4, s.530). T. Hacıyev də qəzetdə işlənən milli terminlərə *süd, qaymaq, arx, top, çəllək, duz, arşın, ipək, barama, çevrə, quraqlıq* və s. kimi sözləri əlavə edir (2, s.194).

“*Əkinçi*”nin dilində işlənmiş lüğətin 95%-i bu gün eynən qalır. Bu, bir tərəfdən, milli ədəbi dilin sabitlik əlamətidir ki, yüz əlli illik təkamüldə bu qədər az fərq verir” (2, s.189).

Qəzetin bunlarla yanaşı dilində bəzi qüsurlar və çatışmazlıqlar da mövcud idi. Q. Kazımov qeyd edir ki, “Ə.Haqverdiyev “Əkinçi” qəzetinin qüsurlarının əsasən onun qrammatik quruluşunda görürdü. “Əkinçi” qəzetinin iki dili var idi: Zərdabının dili və mühərrirlərin dili. Həsənbəyin işlətdiyi cümlələrin çoxu rus cümlələrindən çevrilmə idi. Müxbir və mühərrirlər isə fars cümlələri və fars dili işlədirdilər” (5, s.76).

“Əkinçi” qəzetinin dili xalq dilinə son dərəcə yaxın idi. Qəzet söz ehtiyatına, dil xüsusiyyətlərinə görə olduqca sadə və anlaşılıqlı idi. T. Hacıyev qeyd edir ki, “Əkinçi” dilinin xəlqilik və səlislik normativinin belə yüksək səviyyəsi onun məhz M. Fətəlinin nəsr dili zəmində meydana gəlməsi ilə bağlıdır. Bu dilin inkişaf xətti belədir: Q. Zakirin mənzum hekayələrinin dili – M. F. Axundovun nəsr dili – “Əkinçi”nin publisistik dili” (2, s.180).

XX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlamış “Molla Nəsrəddin” jurnalı da “Əkinçi” qəzetinin yolu ilə gedirdi. Ümumiyyətlə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən mətbu nəşrlər vahid dil xüsusiyyətlərinə malik idi. “Əkinçi”də olduqca demokratik dillə yanaşı, müəyyən qədər çətin dildə yazılmış məqalələr də öz əksini tapır: “...Peyğəmbərimizin Buyurduqları ələlmü elmai elmül-əbdan, elmü-ədyan Qövlündə vaqe olan elmi ədyandan külli-ümumi Dünyəvidən ibarətdir. Bu illətə ki, ümumi dünyəviyyə səbəb olur təksiri-əbdani-insan və heyvana əfradi-insanın və ənvai-heyvanın kəsrəti...” (4, s.532).

XIX əsrin ortalarında maarifçi ziyalıların təşəbbüsü və böyük əməyi ilə əsas qoyulan milli mətbuat “Əkinçi”dən başlayaraq istiqlal və azadlıq uğrunda söz savaşına çevrildi. Çar hökumətinin sərt qadağalarına baxmayaraq, Həsən bəy Zərdabının cəsarəti və fədakarlığı ilə əsas qoyulan bu qəzet millətin oyanışına zəmin yaratdı, xalqın savadlanmasına və maariflənməsinə xidmət etdi. Sonrakı dövrlərdə “Füyuzat”, “Açıq söz”, “Həqiqət”, “Kaspi” kimi nəşrlər milli şüurun formalaşmasına töhfə verərək mətbuatı informasiya mənbəyi yox, ideoloji savaş meydanına çevirdi.

Beləliklə, çağdaş cəmiyyətin formalaşması, maariflənmə, milliləşmə ideologiyasının təbliği, danışıq dilinin ədəbi dilə uyğunlaşdırılması, hadisələrin obyektiv işıqlandırılması ilə “Əkinçi” qəzeti özündən sonra bir çox mətbu nəşrlərə yol açmışdır.

“Əkinçi” qəzetindən iki il sonra Tiflisdə “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyə”, “Kəşkül” meydana gəldi. Sonra isə “İrşad”, “Həyat”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat”, “Zənbur”, “Arı”, “Yoldaş”, “Sədayi-həqq”, “İqbal”, “Sədayi-Qafqaz”, “Tuti”, “Sovqat”, “Açıq söz”, “Şeypur” və həmçinin digər mətbu nəşrlər fəaliyyət göstərməyə başladı.

Müxtəlif zamanlarda yaranmasına və fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq bu mətbu nəşrlərin hamısı bir məqsədə, bir amala xidmət edirdi. Maarifçi və ziyalıların əsas məqsədi xalqı qəflət yuxusundan oyatmaq, millətin savadsız, avam olmasının

qarşısını almaq, mədəni geriliyə, xurafatçılığa, dini fanatizmə qarşı mübarizə aparmaq idi.

1880 – 1891-ci illərdə Cəlal Ünsüzadənin rəhbərliyi ilə “Kəşkül” qəzeti fəaliyyət göstərmişdir. Bu qəzet də “Əkinçi”nin yolunu davam etdirərək Şərqi despotizminə, geriliyə, xurafata qarşı çıxır, mədəni inkişafı təbliğ edirdi.

1891-ci ildə “Kəşkül” qəzeti fəaliyyətini dayandırdıqdan sonra 14 il ərzində Azərbaycan dilində heç bir jurnal və qəzetin nəşrinə icazə verilmədi. 14 il sonra isə “Şərqi-Rus” qəzeti ilk dəfə öz dilimizdə nəşr olundu. Bu çar hökumətinin Azərbaycana qarşı apardığı müstəmləkəçilik, ruslaşdırma siyasəti ilə bağlı idi. Çünki çar hökuməti çox yaxşı başa düşürdü ki, ictimai fikrin formalaşmasında, milli şüurun oyanışında, xalqın mədəni inkişafında anadilli mətbuatın rolu əvəzsizdir.

Lakin bu qəzetlərin də dilində çoxsaylı nöqsanlar var idi. Q. Kazımov qeyd edir ki, “*Ə. Haqverdiyevin qeydlərinə görə bu qəzetlərin dili daha çox nöqsanlı idi, çünki bu qəzetlər Azərbaycan dili əvəzinə ərəb, fars dillərinin leksik və qrammatik vasitələrindən daha çox istifadə edirdilər, hətta Cəlal Əfəndinin “Kəşkül”ünü lüğətsiz oxumaq çətin idi*” (5, s.76).

Bu illər ərzində Kamal bəy Ünsüzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmmədəğa Şahtaxtı, Nəriman Nərimanov, Soltan Məcid Qənizadə kimi ziyalılar bir çox qəzet nəşrinə, anadilli mətbuat orqanlarının yaradılmasına cəhd etmiş, lakin bu səyləri cavabsız qalmışdır.

Nəhayət, 1902-ci il aprelin 2-də Məhəmməd ağa Şahtaxtı böyük çətinliklərə baxmayaraq ana dilində “Şərqi-rus” adlı qəzetin Tiflisdə nəşrinə icazə ala bildi.

1903-cü il martın 30-da qəzetin ilk nümunəsi işıq üzü gördü. Qəzet 1905-ci il 15 yanvar tarixinə qədər fəaliyyət göstərdi.

“Şərqi-Rus” qəzetinin ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizdə də rolu böyükdür. Belə ki, həmin dövrdə yazılan bədii əsərlərin bir çoxu məhz bu qəzet vasitəsilə işıq üzü görmüşdü.

“Şərqi-Rus” qəzeti iki ildən az fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq milli mətbuat tariximizdə önəmli bir hadisə olmuşdur. Bu qəzetin fəaliyyəti XX əsr mətbuatı üçün də yol açdı. XX əsrdə fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı “Şərqi-Rus” qəzetinin davamçısı hesab edilirdi.

1906-cı il aprelin 7-də Azərbaycanda ilk şəkilli jurnal olan Molla Nəsrəddin jurnalı Tiflisdə çap olundu. Jurnalın “Sizi deyib gəlmişəm” adlı məqaləsi jurnalın əsas mövzusu, məqsədi, gələcək istiqaməti barəsində xalqı məlumatlandırır.

Jurnalda N. Nərimanov, Ü. Hacıbəyov, F. Köçərli, Ə. Hüseynzadə, Ə. Ağayev və bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər fəaliyyət göstərirdi.

Dövrün digər mətbuat orqanları kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının da azadlığın təbliğ olunmasında, milli ideyaların irəli sürülməsində xüsusi rolu vardır. Bu jurnalın həmçinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasında, milli istiqlalımızın qurulmasında böyük xidmətləri vardır. Jurnal bu cür problemləri diqqət

mərkəzində saxlamış, azadlığa gedən yolda xalqının mübarizəsini, üzləşdiyi problemləri yazaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırmışdır.

C. Məmmədquluzadə felyetonlarında satirik dillə çar hökumətini tənqid edərək fikirlərini xalqa çatdırmağa çalışırdı. Məsələn, o “Mübarəkdarlıq”, “Millətlər” və bir çox bu cür felyetonlarında Rusiyada Oktyabr sosialist inqilabının baş verməsi və çarizmin devrilməsini ifşa edərək xalqa bu hökumətin heç bir xoşbəxtlik gətirməyəcəyini izah etməyə çalışırdı. “Molla Nəsrəddin” jurnalı həm də Cənubi Azərbaycanda gedən proseslərə də münasibətini bildirir, xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırırdı. Molla Nəsrəddin” jurnalı 25 il fəaliyyət göstərdi və fəaliyyəti dövründə zülm və haqsızlıqlara qarşı çıxaraq çar Rusiyasının müstəmləkəçi siyasətini, mövhumat, cəhalət, qadın hüquqsuzluğu, dini fanatizm və s. kimi vacib məsələləri jurnalın əsas baş mövzusunə çevirmişdir. Ötən əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən qəzetlərdən biri olan “Həyat” qəzeti də tariximizdə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə qalıb. Qəzet 1905-ci il iyunun 7-də işıq üzü görüb. Qəzetin nəşrinə icazə verilməsinə baxmayaraq senzuraya məruz qalırdı. Bunun əsas səbəbi isə qəzetin daha çox siyasi məzmun daşması idi. “Qəzetin məzmunu, ideya istiqamətləri milli mövqedə dayanan Əlimərdan bəy Topçubaşov (naşir), Əli bəy Hüseynzadə (baş redaktor) və Əhməd bəy Ağaoğlu (1905-ci ilin axırlarınadək baş redaktor) tərəfindən həyata keçirilirdi. “Həyat”a qarşı təzyiq və təhdidlər, sensorun ağır şərtləri qəzetin nəşrinin ilk aylarında özünü açıq büruzə verdi. Qəzet 1906-cı il sentyabrın 3-nə qədər fəaliyyət göstərdi. Bu dövr ərzində “Həyat”ın 325 nömrəsi çap olundu.

A. Aşırı qeyd edir ki, *“Əhməd bəy Ağaoğlu da “Həyat”ın səhifələrində müntəzəm siyasi-publisistik yazıları ilə çıxış edirdi. Qəzetin ilk nömrələrindən başlayaraq Ə.Ağaoğlu Rusiyada, Qafqazda və məxsusi olaraq Bakıda ictimai-siyasi hadisələrə qiymət verməyi qarşısına başlıca məqsəd qoymuşdu. O, öz fikirlərini elmi və islam dini görüşləri fonunda şərh edir, demokratik ruhlu fikirlərini oxuculara çatdırırdı”*(1, s.65).

Çar Rusiyasını qıcıqlandıran bir digər məsələ qəzetin dili idi. Qəzetin ilk nəşrindən başlayaraq bu mövzu müzakirə obyektinə çevrilmişdi. Belə ki, qəzetdə ümumtürk ədəbi dil konsepsiyası irəli sürülürdü. Bu yanaşmanı Əli bəy Hüseynzadə müdafiə edirdi. O, ümumtürk ədəbi dilinin formalaşdırılması, vahid dil qaydalarının yaradılması və bu qaydaların orta məktəbdə, mətbuatda istifadə olunmasını vacib hesab edirdi. Lakin bir çox ziyalılar bu fikrə qarşı çıxırdı. Buna baxmayaraq Ə. Hüseynzadə qəzeti hamının anladığı sadə dillə deyil, formalaşmış ədəbi dillə yazamağı üstün tuturdu və xalqın ədəbi dili öyrənməsinin vacibliyini vurğulayırdı.

“Həyat” qəzeti bağlandıqdan sonra 1905-ci ilin dekabrında “İrşad” qəzeti fəaliyyətə başladı. Bu qəzet də Əhməd bəy Ağaoğlunun təşəbbüsü ilə fəaliyyətə başladı.

Qəzet 1908-ci il iyun ayının 25-dək fəaliyyət göstərdi. Fəaliyyət göstərdiyi müddətdə yalnız Bakıda Azərbaycan dilində fəaliyyət göstərdi.

“İrşad” qəzeti gündəlik nəşr olunurdu və ədəbi, siyasi, ictimai, iqtisadi qəzeti kimi fəaliyyət göstərirdi. Bu qəzətdə də islam dininin elmi-fəlsəfi tərəflərinə diqqət yönəldilir. Qəzətdə İslam dinin düzgün təbliğ olunması fikri irili sürülür, müsəlman həmrəyliyinin vacib olması fikri oxuculara çatdırılırdı. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr, Çar Rusiyasında baş verən siyasi-ictimai gərginliklər, xalqların oyanış prosesi həmin dövrdə fəaliyyət göstərən mətbu orqanlarda əks etdirilirdi. Həmçinin, müəlliflər bu hadisələrə baxış bucağını, ideoloji fikirlərini də xalqa çatdırıdılar. Əhməd bəy Ağaoğlu yazılarında Çar Rusiyasının tarixinə nəzər salır, müstəmləkəçilik siyasətini işıqlandırır və bu siyasəti həyata keçirənləri kəskin qınayırdı. Müəllif onları imperiyapərəst adlandıırırdı. Qəzətdə islamın təriqətlərə parçalanması tənqid olunur, islam modernizmi əsas götürülür, islam təməl qayda-qanunlarına diqqət yönəldilirdi. Həmçinin Şərq mədəniyyətinin möhtəşəmliyi, mədəni zənginliyi müəlliflər tərəfindən qeyd olunurdu. Lakin yazılarda Şərq və Qərb müqayisə edilmir, hər iki mədəniyyətin fərqli dünyagörüşlərinin məhsulu olması fikri irəli sürülürdü. Digər mətbu orqanlar kimi bu qəzetində fəaliyyəti məhdudlaşdırıldı. Qəzətdə siyasi mövzuların əhatə olunması, dini mövzularda xalqı oyandırmaq, istiqlalçılıq fikirlərini irəli sürmək hakimiyyət tərəfindən normal qarşılanmadı. “Ə. Ağaoğlu başda olmaqla “İrşad” və irşadçıların fəaliyyəti azad cəmiyyət, müstəqil dövlət və bütöv vətən ideyasına əsaslandığından, öz dövrlərində mühafizəkar qüvvələrin açıq-aydın təzyiqlərinə məruz qalmışdır. Bu təhdidlər, səhv yanaşma tariximizin sovet dönməndə də təkrar olunmuş, panislamist və pantürkist damğası ilə “İrşad” obyektiv təhlildən kənar qalmışdır” (1, s.76).

1906-cı il noyabr ayının 1-dən Bakıda Əli bəy Hüseynzadənin baş redaktorluğu ilə “Füyuzat” jurnalı nəşr olunmağa başladı. Jurnal mövzu və ideya baxımından “Həyat” qəzetinin ənənəsini davam etdirirdi.

Sovet dövründə tədqiqatçılar “Həyat”, “İrşad”, eləcə də “Füyuzat” jurnalı “mürtəce nəşrləri” adlanaraq tədqiqatçıdan kənar saxlanılırdı. Həmçinin, jurnal “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə müqayisə edilirdi. “Molla Nəsrəddin” xalq dilinə yaxın olduğundan daha üstün tutulurdu. Lakin bu jurnallarda fərqliliklər olsa da, oxşar cəhətlər də az deyildi. Azərbaycan xalqını inkişafa, tərəqqiyə çağırış, maarifçiliyin təbliği, çar rejiminə qarşı mübarizəyə çağırışda hər iki jurnalda eyni fikirləri müdafiə edirdi. “Cəlil Məmmədquluzadə inqilabçı-demokratizmin, Ə. Hüseynzadə isə təkamül yolu ilə inkişafın, dəyişikliklərin tərəfdarı idi. “Molla Nəsrəddin” realistlərin məfkurə, sənət dünyasının təşəkkülündə hansı işləri görmüşsə də, “Füyuzat” Azərbaycan ədəbiyyatında, bədii-estetik fikrində romantizmin əsasını qoymuş, M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət kimi qüdrətli ədiblərin yetişməsində əvəzsiz xidmət etmişdir” (1, s.81).

“Füyuzat” jurnalı yalnız bir mətbuat orqanı kimi fəaliyyət göstərməmiş, müstəqil dövlətçilik ideyasının təbliğində, konstitusiyalı azad vətəndaşlı cəmiyyətin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Mətbuatın bu mərhələsi Azərbaycan

dilinin ötən əsrlərə nisbətən sadələşməsi ilə yadda qalmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mətbuatı ərəb-fars tərkibli ağır üslubdan tədricən uzaqlaşaraq daha xalq üçün anlaşılacaq yazı dilinə keçməyə başlamışdı. Həmin dövrdə çıxan “Əkinçi”, “Ziya”, “Kəşkül”, “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnalların dili öz aralarında fərqliliklərə malik olsada, ümumi tendensiya bu cür idi: Osmanlı türkcəsinin təsiri ilə türk üslubuna yaxınlaşma, Ərəb-fars konstruksiyalarının azalması, yeni terminlərin yaranması: *maarif, hüriyyət, İttifaq, millət. maarifçi* və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Əkinçi”. “Molla Nəsrəddin” kimi jurnallar sadə yazıldığı halda, “Füyuzat”ın dili daha ədəbi, poetik və Osmanlı üslubuna yaxın olmuşdur. “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin” nəşrlərindən seçilmiş nümunələrə əsaslanaraq bu dövr mətbuatının dilini bu cür səciyyələndirə bilərik:

“Əkinçi” qəzetindən seçilmiş məqalə nümunələri əsasında deyə bilərik ki, təxmini üç yüzə yaxın sözdən təşkil olunmuş məqalədə sözlərin 70-75%-ni türkmənşəli sözlər, 25-30%-ni isə ərəb-fars mənşəli sözlər təşkil edir. Göründüyü kimi, “Əkinçi” qəzetində türkmənşəli sözlər çoxluq təşkil edir və qəzetin dili anlaşılıq, xalq dilinə yaxındır (3).

“Molla Nəsrəddin” qəzetində seçilmiş nümunədə təxminən 100, 150 sözdən təşkil olunmuş mətnlərdə sözlərin 55-60%-ni türkmənşəli sözlər, 35-40%-ni isə ərəb-fars mənşəli sözlər təşkil edir. Jurnalda az da olsa rus mənşəli sözlərdən də istifadə olunur. Bu da təxminən mətnlərdə 5-10 %-lik hissəni əhatə edir (6).

“Əkinçi” qəzetinə nisbətən jurnalda ərəb-fars sözlərinə daha çox yer verilsə də, sözlər ümumişlək və hamı tərəfindən başa düşüləndir. Jurnalın dili sadə, anlaşılıqdır.

Nəticə. Cümhuriyyət dövrünə qədər fəaliyyət göstərən Azərbaycan mətbuatı milli dövlətçilik düşüncəsinin, maarifçilik ideyalarının və ictimai tərəqqi arzularının daşıyıcısı kimi mühüm tarixi funksiyalar yerinə yetirmişdir. “Əkinçi” ilə başlanan bu yol sonrakı illərdə müxtəlif ideya-siyasi istiqamətləri təmsil edən qəzet və jurnallar vasitəsilə genişlənmiş, xalqın maariflənməsinə və milli oyanışa real təsir göstərmişdir. Bu nəşrlərin dili əvvəlki ağır, ərəb-fars təsirlili mətndən uzaqlaşaraq daha aydın və başa düşülən formaya keçmiş, bununla da mətbuat geniş oxucu auditoriyasına xitab etməyə başlamışdır.

Ulkar Hummatova

**Azerbaijani Press up to the Republican Period
(Historical and Linguistic Features)”**

Summary

This article examines the formation and development of the Azerbaijani press in the pre-Republican period, as well as its role in the socio-political life of the time. It highlights how the tradition of national journalism, initiated in 1875 with the publication of the newspaper *Əkinçi*, later expanded through newspapers and

journals such as *Ziya*, *Kəşkül*, *Şərqi-Rus*, *Həyat*, *İrşad*, and *Füyuzat*. The study analyzes the contribution of these publications to the spread of enlightenment ideas, the awakening of national consciousness, and the establishment of public discourse. Additionally, the article evaluates the linguistic and stylistic features of the press of this period, including the tendencies toward simplification and the shift toward a more accessible language for the wider readership. The research concludes that the pre-Republican press served not only as a medium of information and public education but also as an institution that shaped the linguistic, ideological, and structural foundations of modern Azerbaijani journalism.

Улькер Гумметова

**Азербайджанская пресса до республиканского периода
(исторические и языковые особенности)**

Резюме

В данной статье рассматривается формирование и развитие азербайджанской прессы дореспубликанского периода, а также её роль в общественно-политической жизни того времени. Подчёркивается, что традиция национальной журналистики, зародившаяся в 1875 году с выходом газеты «*Əkinçi*», впоследствии получила широкое развитие благодаря таким изданиям, как «*Ziya*», «*Kəşkül*», «*Şərqi-Rus*», «*Xəyat*», «*İrşad*» и «*Füyuzat*». В исследовании анализируется вклад этих печатных органов в распространение просветительских идей, пробуждение национального самосознания и формирование общественной дискуссии. Кроме того, в статье оцениваются языковые и стилистические особенности прессы данного периода, включая тенденции к упрощению и переходу к более доступному языку, ориентированному на широкую читательскую аудиторию. В результате устанавливается, что дореспубликанская пресса выполняла не только информационно-просветительскую функцию, но и сыграла важную роль в формировании языковых, идейных и структурных основ современной азербайджанской журналистики.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuat tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2009, 172 s.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, II hissə, Bakı, Elm, 2012, 410 s.
3. Həsənzadə T. Əkinçi-1875-1877. Bakı, Avrasya Press, 2005, 496 s.
4. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. Bakı, Elm və Təhsil, 2012, 686 s.
5. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Nurlan, 2008, 560 s.
6. Molla Nəsrəddin. V cild(1913-1921).Bakı, Şərq-Qərb, 2018, 644 s.
7. Rüstəmov A. Jurnalistikanın əsasları. Bakı, AzTu nəşriyyatı, 2011, 350 s.

Rəyçi: fil.ü.f.d.,R.Heydərov